

УДК 373.2.011.3-052:316.647.5:159.922.4

DOI:10.31339/2617-9598-2018-2(2)-68-75

Іванова Вікторія Вікторівна

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та методики дошкільної освіти

Мукачівський державний університет

Черепаня Наталія Іванівна

кандидат педагогічних наук

доцент, доцент кафедри теорії та методики дошкільної освіти

Мукачівський державний університет

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

***Анотація.** Стаття присвячена вивченню психолого-педагогічних основ формування міжнаціональної толерантності у дітей дошкільного віку. Розкрито теоретичні концепції, які розкривають сутність та фактори міжнаціональної толерантності, проаналізовано специфіку соціального розвитку дітей старшого дошкільного віку, внутрішні механізми і передумови, які сприяють становленню даного особистісного утворення. Встановлено, що в старшому дошкільному віці виникає ряд вікових новоутворень, які мають істотне значення в формуванні міжнаціональної толерантності, а важливий виховний потенціал в становленні даної особистісної якості відводиться мистецтву.*

***Ключові слова:** толерантність, національна самосвідомість, міжнаціональна толерантність, емпатія, старший дошкільник.*

Постановка проблеми. Україна вважається однією з багатонаціональних країн світу. Український народ має величезний історичний досвід міжнаціональної взаємодії, досвід підтримки і розвитку як великих, так і малих культур. Незважаючи на те, що в Україні гарантуються умови для забезпечення прав и запитів усіх громадян, засновані на їх приналежності до певної національної культури, в даний період часу, особливо у великих містах, нерідко відзначаються прояви екстремізму, групового насилля, агресії на міжнаціональному ґрунті.

Недоброзичливість, озлобленість, агресивність все більш поширюються в дитячому середовищі. Виховання на основі вічних, істинних цінностей - не тільки і не стільки педагогічна проблема, це проблема розвитку всього суспільства. Стрижневі цінності особистості закладаються в процесі виховання і освіти, тому дана проблема не може бути вирішена поза спеціально організованого процесу формування толерантності, організованого в загальноосвітніх установах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В даний час є велика кількість досліджень, що розглядають поняття толерантності, які розкривають проблеми формування різних видів толерантності (конфесійної, етнічної, вікової, гендерної) (О.Г. Асмолов, М.І. Богомоллова, Б.З. Вульф, Б.С. Гершунський, Д.В. Зінов'єв, Л.В. Коломійченко, В.О. Лекторський, М.С. Мацковська і ін.). Разом з тим питання формування міжнаціональної толерантності

(розуміючого, приймаючого і шанобливого ставлення до людей іншої національності) як показника успішного вирішення завдань соціально-комунікативного розвитку дітей дошкільного віку, залишаються за межами наукового пошуку.

Завданням нашого дослідження було теоретичне обґрунтування психолого-педагогічних основ формування міжнаціональної толерантності у дітей дошкільного віку через аналіз специфіки соціального розвитку дітей старшого дошкільного віку, внутрішніх механізмів та передумов, які сприяють становленню даного особистісного утворення.

Виклад основного матеріалу.

Відсутність єдиного погляду на поняття «народ», «нація», «етнос» вносять певні труднощі в дослідження численних проблем, пов'язаних з етнічною спрямованістю.

Термінологічна невизначеність дефініції міжнаціональна толерантність в умовах поліпарадигмального освітнього простору призводить до необхідності звернення до понять: етнічна самосвідомість, національна самосвідомість.

На думку З.В. Сікевич етнічну самосвідомість можна визначити як «почуття приналежності до того, чи іншого етносу, що виражається в етнічному самовизначенні, тобто у віднесенні індивідом себе до даної етнічної групи» [5, с. 99].

На відміну від етнічної національна самосвідомість включає поряд з емоційним компонентом (неусвідомлюваним співпереживанням своєї єдності з іншими членами етнічної групи) і раціональний: усвідомлення приналежності до певної нації, уявлення про її властивості як єдиного цілого із загальним історичним минулим, «прив'язаним» до певної території, нарешті усвідомлене ставлення до духовних цінностей свого народу й орієнтація на них, – все це стимулює формування національної ідеї, національних інтересів і т. п. [5, с. 99].

Основи національної самосвідомості закладаються в дошкільному віці і проявляються у відношенні дітей до рідного краю, до Батьківщини. Вчені зазначають, що повага до людей різних національностей не передається у спадок, а виховується з покоління в покоління і чим раніше починається його формування, тим більшу стійкість воно набуває. Концепцію розвитку у дитини усвідомлення приналежності до національної групи одним з перших запропонував Ж. Піаже. Розвиток етнічної ідентичності швейцарський дослідник розглядає як створення когнітивних моделей, пов'язаних з поняттям «Батьківщина», а етнічні почуття, на думку автора, є свого роду відповіддю на знання про етнічні явища.

З огляду на психологічні механізми розвитку етнічної ідентичності, вітчизняні автори (В.С. Мухіна, Ю.С. Тютюнників, С.Н. Федорова) в своїх роботах відзначають, що почуття національної приналежності зароджується у дітей задовго до того, як вони переступили поріг школи [4].

Для розуміння сутності феномену «міжнаціональна толерантність» необхідно розглянути його в порівнянні з термінами «етнічна толерантність» і «національна толерантність», які в науковій літературі нерідко ототожнюються.

Є.І. Шлягіна розуміє етнічну толерантність як «складне утворення особистості, що виражається в терпимості до чужого способу життя, чужих звичаїв, традицій, інших почуттів, думок, ідей» [7].

Л.В. Байбородова визначає міжнаціональну толерантність як властивість особистості, яка проявляється в терпимості до представників іншої національності (етнічної групи) з урахуванням її менталітету, культури, своєрідності самовираження [1].

Толерантність як інтегративне утворення проявляється на всіх щаблях особистісного розвитку. Особливе значення в її становленні має період старшого дошкільного віку. Толерантність в цей віковий період, на думку Є.О. Іллінської проявляється як терпиме, тактовне і шанобливе ставлення до інших людей незалежно від статі, віку, національності; здатність до сприйняття різноманіття світу. Для конкретизації даного визначення автор вказує критерії по відношенню до старшого дошкільного віку: взаємна повага, доброзичливість, терпимість до відмінностей, вміння слухати, допитливість, здатність до співпереживання, самокритичність, відповідальність, довіра, дбайливе ставлення до природи, бажання пізнати навколишній світ.

Автор також визначає критерії інтолерантності по відношенню до дошкільного віку, до них вона відносить: глузування, вираз зневаги, дискримінація за ознакою статі, віку, національності, перенесення провини на іншого, вандалізм по відношенню до природи і навколишнього світу [3, с. 59-62].

Міжнаціональна толерантність розглядається в нашому дослідженні як особистісне утворення, що виявляється в знаннях дітей про свою національну культуру, окремих елементів культури інших національностей, національних відмінностей між людьми; в наявності інтересу і бажання взаємодіяти з представниками інших національностей.

Дошкільний вік, на думку ряду вчених (Л.І. Божович, Л.А. Венгер, Я.Л. Коломінський, Л.В. Крайнова, Л.Г. Лисюк, В.С. Мухіна, М.М. Поддяков, Є.В. Суботський, Г.А. Урунтаєва, С.Г. Якобсон та ін.) є сензитивним для формування і розвитку багатьох соціальних якостей, і в першу чергу –міжнаціональної толерантності, тому за доцільне проаналізувати специфіку соціального розвитку дітей старшого дошкільного віку, внутрішні механізми і передумови, які сприяють становленню даного особистісного утворення.

О.М. Леонтєв зазначає, що найважливішим психічним новоутворенням в старшому дошкільному віці, є супідрядність мотивів. Л.І. Божович, розвиваючи цю думку, підкреслює, що у дітей дошкільного віку виникає не просто супідрядність мотивів, а відносно стійка

позаситуативна їх супідрядність, що сприяє формуванню навичок самоконтролю, стійких переживань і регуляції емоційних станів.

Старший дошкільний вік характеризується розвитком основних пізнавальних процесів, таких як пам'ять, увага, мислення, сприйняття, уява і мова. Дані процеси зумовлюють сприйняття і пізнання дитиною навколишньої дійсності і становленням у неї картини світу, як системоутворюючим компонентом особистості, що забезпечує формування толерантності.

Старший дошкільний вік так само характеризується таким важливим психічним новоутворенням як рефлексія, що є основною характеристикою толерантної особистості. Вона включає вміння бачити і оцінювати свої ідеї і дії з боку, виявляється в знанні про себе, осмисленості своїх взаємин з оточуючими, передбачає аналіз, внутрішнє обговорення мотивів дій, вчинків. Внаслідок чого дитина може передбачити ймовірну реакцію дорослих і однолітків на свою поведінку, включаючи й іншого етнічного походження.

Перехід від зовнішньої оцінки іншої людини до мотивованої моральної, оцінки особистісних властивостей і внутрішніх станів в старшому дошкільному віці зумовлює формування у дітей здатності до емпатії (співпереживання, співчуття) (О.В. Запорожець). Моральна оцінка починає впливати на емоційне ставлення до інших, включає в себе суспільний зміст, моральну оцінку вчинків людини, її ставлення до інших людей, в тому числі і людей іншої національності.

Для прояву емпатії дитині необхідно увійти в образ, стати тим, кому вона наслідує, діючи в уявній ситуації дитина привласнює риси іншого і відчуває його почуття. Цінність образотворчого мистецтва полягає в тому, що воно надає дитині можливість ототожнити себе з героями творів, в уявній ситуації діяти за інших, привласнюючи їхні риси, відчуваючи почуття героїв. Позитивне оцінювання дитиною поведінкових і особистісних характеристик представника іншої національності сприятиме прояву симпатії до нього.

В даний віковий період відбуваються суттєві зміни в емоційній сфері. Емоції дитини набувають глибину і стійкість, змінюється їх місце в загальній структурі поведінки, з'являються нові форми співпереживання, співчуття іншій особистості, такі необхідні для спільної діяльності та спілкування (О.В. Запорожець, Я.З. Неверович).

Твори мистецтва, володіючи специфічними можливостями передачі художніх образів, розкривають багатство людських почуттів і їх відтінків, відображають багатогранність емоційно-психологічних станів, вводять в духовний світ автора, створюючи тим самим багатолікий образ зовнішнього світу. Як підкреслює О.О. Мелік-Пашаєв, твір мистецтва не можна досягнути раціональним шляхом – воно вимагає співпереживання.

О.В. Запорожець підкреслював величезну роль у вихованні почуттів авторитетного для дитини дорослого. Його взаємини з оточуючими, його поведінку, афективні реакції на те, що

відбувається задають дитині еталон не тільки способів дії, а й емоційного ставлення до людей, «служать взірцем для афективного наслідування». Л. Колберг вважав, що діти у віці 6-8 років в своїй поведінці орієнтуються на авторитет дорослих, вірять в абсолютність і універсальність цінностей, переймаючи у старших поняття добра і зла, прагнуть вести себе певним чином.

Особистісна ідентифікація, що базується на знанні своїх внутрішніх характеристик і їх прийняття, проявляється в дошкільному віці в позитивному образі себе [6]. Основою первісної самооцінки є оволодіння умінням порівнювати себе з іншими дітьми. В даний віковий період з'являється оцінка себе в порівнянні з іншими однолітками, в тому числі з однолітками іншої національності.

Ідентифікація, відокремлення, соціальна перцепція (вміння бачити і розрізняти зовнішні прояви інших національностей) проявляється в тому, що діти в старшому дошкільному віці починають усвідомлювати свою національну приналежність, а також національність однолітка, виділяючи в якості основних відмінних ознак між різними представниками етнічних груп – мову, одяг і колір шкіри.

Спостереження показують, що більшість дітей старшого дошкільного віку позитивно ставляться до людей різних національностей. Разом з тим, відзначаються прояви іншого ставлення: сміх, переляк при зустрічі з людьми інших рас чи національностей, відмова спілкуватися з ними, називання однолітків за національністю, а не по імені (часом з недобррозичливим відтінком), в гучному висловлюванні своїх вражень від несподіваної зустрічі з людиною іншої раси або національності. Причини негативних проявів криються в дитячій безпосередності, обмеженому життєвому досвіді, відсутності необхідних уявлень про людей інших національностей, культури спілкування з ними.

Саме в дошкільному віці дитина починає освоювати етичні норми, у неї з'являються етичні переживання. Дитина може оцінити свою поведінку і намагається діяти відповідно до тих моральних норм, які вона засвоїла. У старшому дошкільному віці дитина здатна ставити себе на місце іншої людини, бачити речі з її позиції, враховуючи не тільки свою, але і чужу точку зору. У дитини з'являється орієнтація на суспільні функції людей, норми їх поведінки і смисли діяльності, що при одночасному розвитку уяви і символіки загострює його потребу в пізнанні об'єктів зовнішнього світу, які є значущими в суспільстві.

Таким чином, дитина в цьому віці є вже психологічно підготовленою до формування основ толерантності. На думку В.С. Мухіної основна зміна уваги в дошкільному віці полягає в тому, що діти вперше починають керувати своєю увагою, свідомо направляти її на певні предмети, явища, утримуватися на них, використовуючи для цього деякі засоби. Починаючи зі старшого дошкільного віку, діти стають здатними утримувати увагу на діях, які набувають для них інтелектуально значимий інтерес [4, с. 116-118].

О.О. Смирнова зазначає, що сприйняття в дошкільному віці стає осмисленим, цілеспрямованим. У ньому виділяються довільні дії –спостереження, розглядання, пошук [6].

Висновки і перспективи.

Аналіз психологічних досліджень дозволяє констатувати ряд вікових новоутворень, що мають істотне значення в формуванні міжнаціональної толерантності дітей старшого дошкільного віку, а також підтверджує виховний потенціал мистецтва в становленні даної особистісної якості.

Дитина 5-6 років, сприймаючи оточуючі об'єкти, вже намагається виділити їх особливості, аналізувати, узагальнювати, робити свої висновки. Діти, знайомлячись з навколишнім світом, намагаються відбити його у своїй діяльності – іграх, малюванні, ліпленні, розповідях і т. д. Багаті можливості в цьому відношенні представляє образотворча діяльність, так як по суті своїй вона носить перетворюючий і творчий характер. Тут дитина отримує можливість відобразити свої враження від навколишнього світу, передати образи уяви, втіливши їх за допомогою різноманітних матеріалів в реальні форми.

Розвиток уяви виявляється засобом розширення особистого і засвоєння чужого соціального і культурно-історичного досвіду, даючи дитині можливість уявити собі за твором образотворчого мистецтва те, чого немає в її особистому досвіді відкриття.

Все це, безсумнівно, сприяє формуванню толерантності в даний віковий період. Розглянувши специфіку психічного розвитку дітей, ми бачимо, що в даному віковому періоді закладаються передумови для формування міжнаціональної толерантності, а виховний потенціал образотворчого мистецтва розкривається в повній мірі.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні проблеми забезпечення процесу формування міжнаціональної толерантності дітей дошкільного віку засобами образотворчого мистецтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Байбородова, Л.В. Воспитание толерантности школьников как функция деятельности классного руководителя [Электронный ресурс] / Л.В. Байбородова. – Режим доступа: <http://www.yspu.yar.ru>
2. Божович, Л.И. Проблемы формирования личности. Вступительная статья Д.И. Фельдштейна. [Текст] / Под редакцией Д.И. Фельдштейна. – М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.
3. Ильинская, Е.А. Формирование толерантности у детей старшего дошкольного возраста средствами социально-культурной деятельности [Текст]: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.05 / Е.А. Ильинская. – СПб., 2009. – 182 с.

4. Мухина, В.С. Этнопсихология: Настоящее и будущее [Текст] / В.С. Мухина // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 3. – С. 41-48.
5. Сикевич, З.В. Социология и психология национальных отношений. [Текст] / З.В. Сикевич. – СПб., 1999. – 203 с.
6. Смирнова, Е.О. Детская психология [Текст] / Е.О. Смирнова. – М.: Владос. – 2003. – 368 с.
7. Шлягина, Е.И. Этническая толерантность личности: опыт эмпирического исследования [Текст] / Е.И. Шлягина // Век толерантности 2001. – М., 2001. – С. 124-131.

REFERENCES

1. Baiborodova L.V., Vospytanye tolerantnosti shkolnykov kak funktsiya deiatelnosti klassnoho rukovodyteliya [Education tolerance of schoolchildren as a function of the activity of the class teacher], Retrieved from: <http://www.yvspu.yar.ru>
2. Bozhovych L.Y., 1997. Problemy formirovaniya lichnosti. Vstupitelnaia statia D.Y. Feldshteina. [Problems of personality formation. Introductory article D.I. Feldstein.] Pod redaktsiei D.Y. Feldshteina, M.: Yzdatelstvo «Ynstytut praktycheskoi psikhologii», Voronezh: NPO «МОДЭК», p. 352.
3. Ylynskaia E.A., 2009. Formirovaniye tolerantnosti u detei starsheho doskolnoho vozrasta sredstvamy sotsyalno-kulturnoi deiatelnosti [Tekst]: dys. ...kand. ped. nauk: 13.00.05, SPb., p.182.
4. Mukhyna V.S., 1994. Etnopsikhologiya: Nastoiashchee y budushchee [Ethnopsychology: Present and Future]. Psikhologicheskyy zhurnal. T. 15. # 3. pp.41-48.
5. Sykevych Z.V., 1999. Sotsyologiya y psikhologiya natsionalnykh otnosheni [Sociology and psychology of national relations], SPb., p.203.
6. Smyrnova E.O., 2003. Detskaia psikhologiya [Child psychology], M.: Vlados. p.368.
7. Shliahyna E.Y., 2001. Etnicheskaya tolerantnost lichnosti: opyt empiricheskogo issledovaniya [Ethnic Tolerance of Personality: An Experience of Empirical Research], Vek tolerantnosti, M., pp.124-131.

Summary. The article is devoted to the study of psychological and pedagogical foundations of the formation the interethnic tolerance of preschool children. Ukraine is considered as one of the multinational countries in the world. The Ukrainians have a huge historical experience of interethnic interaction, experience of support and development of both large and small cultures. Despite the fact that conditions to ensure the rights and inquiries of all citizens in Ukraine are guaranteed, based on their belonging to a certain national culture, at the present manifestations of extremism, group violence, and aggression on an interethnic basis are often noted especially in large cities.

Hostility, angeriness, aggressiveness are increasingly spread in the children's environment. Education based on eternal, true values is not only a pedagogical problem, it is a problem of the whole society development. Core values of the individual are laid in the process of education, so this problem cannot be solved outside the specially organized process (organized in secondary educational institutions) of forming tolerance.

The purpose of the article provides the theoretical substantiation of the psychological and pedagogical foundations of the interethnic tolerance formation of preschoolers through the analysis of the specifics of senior

---

preschooler social development, internal mechanisms and preconditions that contribute to the formation of this personality education.

Theoretical, methodological, conceptual, terminological and system analysis methods have been used.

The article deals with theoretical concepts that reveal the essence and factors of interethnic tolerance. The specifics of senior preschooler social development, internal mechanisms and preconditions that contribute to the formation of this personality education age have been analyzed. It has been established that a number of age-related tumors that play a significant role in the formation of interethnic tolerance arise in the senior preschool age. Important educational potential in the development of this personal quality is given to art.

Key words: *tolerance, national consciousness, interethnic tolerance, empathy, senior preschooler.*

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>